

ZDENĚK KUČERA

SÍDLO A OBEC: ZÁKLADNÍ POJMY GEOGRAFIE OSÍDLENÍ A JEJICH VZTAH

Z. Kučera: *Settlement and municipality: fundamental terms in geography of settlements and their relationship*. – Geografie–Sborník ČGS, 112, 1, pp. 84–94 (2007). Settlement and municipality are fundamental terms in geography of settlements, which are often identified or interchanged. Their meaning and relationship are analysed in the article with using different sources. A settlement is an inseparable part of cultural landscape and a landscape unit with certain physiognomy in particular. A municipality is an abstract societal unit. Settlement organization within the system of settlements is the image and product of human activity in certain landscape, whereas character and number of municipalities are the image and product of spatial organization of society.

KEY WORDS: settlement – municipality – cultural landscape – landscape unit.

1. Úvod

Cílem tohoto článku je analyzovat význam a vzájemný vztah základních pojmů geografie osídlení, sídlo a obec. Vzhledem k šíři tématu není záměrem autora tohoto příspěvku podat vyčerpávající definici jednotlivých typů sídel (např. samota, vesnice, město), ale upozornit na význam sídla jako konkrétní krajinné jednotky a obce jako abstraktní společenské jednotky a problematiku jejich vztahu. Přesné a jasné odlišení jejich významu je důležité nejen z pohledu metodologického, ale také ontologického. Je třeba jasné určit, co je užitím těchto pojmů např. při výzkumu krajiny, osídlení, či regionální identity sledováno. Obec a sídlo jsou často nejen ztotožňovány, ale i zaměňovány. Analyzovány jsou tedy zejména souvislosti pojmů krajina, osídlení, sídlo a obec. Zmiňovány jsou i možnosti vymezení sídel na základě místních částí osad a základních sídelních jednotek. A to především na základě vybrané literatury. Celkový výčet prací souvisejících s uvedeným tématem by však byl značně obsáhlý, a proto je třeba připojený seznam literatury chápat jako výběrový a účelový.

2. Osídlení, aneb člověk v krajině

Osídlení je projevem přítomnosti určitého živého organismu v daném prostředí a jeho zvláštního vztahu k jednotlivým částem tohoto prostředí (jako člověk osídluje krajinu, tak např. rostliny osidlují určitá stanoviště). Slova jako osídlit a osídlení znamenají zaujmout neobývané území (Slovník spisovné češtiny). Osídlení lze tedy vnímat jako přítomnost člověka v krajině, kdy člověk intenzivně ovlivňuje prostředí, ve kterém přebývá.

Krajinu ovlivňovanou intenzivní lidskou činností chápeme jako krajinu kulturní a ta je právě protikladem vůči krajině přírodní, tedy krajině bez vli-

vu či bez podstatného vlivu člověka (Lipský 1998; Sklenička 2003). Krajinou přírodní proto člověk např. pouze prochází, zatímco v krajině kulturní přebývá, „zobytnuje ji“. Přeměňuje ji nejen ve fyzickém smyslu slova, ale vytváří si k ní i duchovní vztah, kdy krajina či její části mohou být symbolem či prostředkem sebeidentifikace (Kratochvíl 1998; Norberg-Schulz 1994).

Obvykle chápeme krajinu, od kraj, tedy krojiti, okraj, lem, vzdálená končina (Holub, Lyer 1992) jako to, co nás obklopuje. Vnímáme ji jako krajinnou scénérii, respektive její pohledově vymezený výřez (Cosgrove 1985; Forman, Godron 1993; Stibral 2005). Každý pozorovatel je však zároveň součástí určité krajiny, ve které se nachází (Tress, Tress 2001). Krajinu pak můžeme považovat za komplexní ekosystém, resp. funkční soustavu „živých a neživých složek životního prostředí, jež jsou navzájem spojeny výměnou látek, tokem energie a předáváním informací a které se vzájemně ovlivňují a vyvíjejí v určitém prostoru a čase“ (Zákon č. 114/1992 Sb. o ochraně přírody a krajiny). Jedná se tedy o určitý celek, který je nějak uspořádán, má fyziognomii, horizontální a vertikální strukturu, jehož části jsou určitým způsobem provázány a který se v čase mění (Forman, Godron 1993; Lipský 1998). Kulturní krajina, jako životní prostředí člověka (viz Zákon č. 17/1992 Sb. o životním prostředí, který říká, že životní prostředí je vše, „co vytváří přirozené podmínky existence organismů včetně člověka a je předpokladem jejich dalšího vývoje), je výsledkem vzájemné interakce a koexistence její přírodní a společenské složky. Není pouze přírodním systémem (primární struktura krajiny), ale zahrnuje v sobě i subsystém kulturně–technický (sekundární struktura krajiny) a kulturně–historický (terciární struktura krajiny) (Löw, Míchal 2003; srovnej Hägerstrand 1995; Olwig 1996).

Osídlení jako přítomnost člověka v krajině pak neznamená jen více či méně trvalou přítomnost jednotlivých typů sídel, která jsou součástí sídelního systému. Osídlení v sobě zahrnuje i typy, způsoby hospodaření, ovlivňování a nazírání krajiny člověkem. Také nemá ve všech částech krajiny stejnou formu a intenzitu. Z toho vyplývá, že zatímco jádra osídlení jsou areály typické vysokou koncentrací sídel a dynamikou změn struktury (zejména mikrostruktury) krajiny v čase, je v periferních oblastech osídlení méně koncentrované (viz Hurbánek 2005b) a struktura krajiny podstatně stabilnější, vykazuje menší dynamiku změn. Lze tedy říci, že jádra osídlení na nejvyšších místech hierarchie v rámci systému osídlení jsou zároveň i centry oblastí s největší intenzitou a dynamikou proměn krajiny. Tak jak je nerovnoměrné osídlení (Hampl, Gardavský, Kühnl 1987; Hampl 1998), je nerovnoměrná i míra ovlivnění krajiny člověkem.

3. Sídlo jako krajinná jednotka

Jedním ze základních pojmů geografie osídlení je sídlo, staročesky siedlo od seděti (Holub, Lyer 1992). S tím souvisí i snahy o definování jeho obsahu. Tak např. podle Hurbánka (2005a) lze zjednodušeně sídlo považovat za dvojzrůměrný areál půdorysu zastavěného prostoru, ve kterém se nachází alespoň jeden sídelní objekt. Za hranici areálu sídla se pak považuje hranice sjednocených areálů půdorysů bezprostředně sousedících sídelních objektů (tzv. hranice kompaktně zastavěného území). Z čehož vyplývá, že jednotlivé areály sídel jsou od sebe navzájem oddělené nezastavěným územím bez sídelních objektů. Hamerská (1983, s. 339) k uvedené problematice říká, že sídlo je „jednotka osídlení, kterou tvoří jakékoli trvale obydlené a prostorově oddělené seskupe-

ní bytových i nebytových objektů, případně i jednotlivá prostorově oddělená trvalá obydlí“, a považuje jej za přirozený a nejstabilnější prvek území. Nováková a kol. (1991, s. 10) považují sídlo za „prostorově oddělenou formu trvalého osídlení (tvořené obytnými budovami a různým stupněm vybavenosti)“.

Pojmem sídlo někdy můžeme označovat nejen vlastní zastavěné území, ale také pozemky k němu přiléhající a k němu patřící. Tyto pozemky jsou na sídlo vázány vlastnickými vztahy jeho obyvatel. V tomto pojetí sídla lze rozlišovat mezi tzv. intravilánem a extravilánem (viz např. Retrospektivní lexikon obcí, s. 32).

Sídla můžeme na základě dílčích charakteristik dělit na určité typy (druhy). Takové dělení je však vždy zjednodušující, protože dělíme určité kontinuum sestávající ze specifických objektů, kde se na jednom konci spektra nacházejí jednotlivé stavby a na druhém jejich specifická seskupení (Daniel, Hopkinson 1983).

Samotné charakteristiky sídla lze rozdělit do dvou skupin: A) vnější, mezi které patří 1. poloha, 2. velikost areálu, 3. forma, 4. funkce a 5. význam, a B) vnitřní, mezi které řadíme 6. podíl zastavěné plochy, 7. charakter zástavby, 8. způsob organizace obyvatelstva a 9. jednotlivých funkcí v rámci zastavěného území.

Poloha (1) sídla je jednou z jeho základních charakteristik. Sídlo jako místo pobytu (Slovník spisovné češtiny) je specifickým antropogenně podmíněným útvarem. A právě proto, že se jedná o místo (Massey 1995, Pred 1984, Tuan 1975) a že místo je jakákoli lokalita, která má určitý význam pro člověka nebo skupinu lidí a je přerušením v pohybu/přesunu (Tuan 1974 a 1977 cit. v Thrift 1977a), je pro sídlo typická imobilita a stabilita umístění/stabilitas loci. Poloha sídla může být vyjádřena pomocí zeměpisných souřadnic či nadmořské výšky, ale také ve vztahu k určitým oblastem či místům. Tak můžeme rozlišovat sídla horská, nížinná, příměstská apod. Vzájemná poloha sídel je také charakteristikou osídlení na určitém území, odlišujeme od sebe např. oblasti s koncentrovaným či rozptýleným osídlením (Hurbánek 2005b, Roberts 1996).

Míry velikosti areálu sídla (2) lze podle Hurbánka (2005a) rozdělit na měřitelné a odvozené. Mezi měřitelné patří např. výměra, největší a nejmenší vnější rozměr areálu, tj. největší a nejmenší možná vzdálenost dvou rovnoběžných přímk, mezi kterými areál leží a které se dotýkají jeho hranice, ale neprotínají jej. Do první skupiny měř patří také největší vnitřní rozměr, tj. délka nejdelší přímé cesty (úsečky), kterou je možné sestrojít uvnitř areálu, a obvod, tj. délka hranice areálu. Odvozené míry pak vyjadřují velikost areálu ve vztahu k některé z ideálních forem (např. kruh či čtverec). Formou (3) rozumíme tvar areálu sídla. Podle formy lze rozlišovat rozmanité typy sídel, např. okrouhlí, návesní vsi, potočnice či jiné (srovnej např. Bašovský, Mládek 1989; Pohl 1935; Roberts 1996).

Funkcí sídla (4) je myšlen způsob jakým se podílí na fungování sídelního systému a krajiny. Podle tohoto kritéria odlišujeme např. sídla jádrová a periferní, průmyslová a zemědělská, ale také odlišujeme jejich funkci estetickou, symbolickou apod. Proti tomu významem sídla (5) rozumíme jeho pozici v hierarchii systému sídel z hlediska daných velikostně významových charakteristik. Míněn je nejen jeho význam z hlediska velikosti zástavby či populační velikosti, ale také např. sociálněekonomický (např. Hampl, Gardavský, Kühnl 1987) nebo symbolický (např. Lowenthal 1975, Norberg-Schulz 1994, Tuan 1975).

Podílem zastavěné plochy (6) rozumíme poměr plochy pokryté zástavbou uvnitř sídla k celkové výměře sídla, vyjádřený zpravidla v procentech. Jde

především o ukazatel intenzity využití plochy sídla zástavbou (tzv. zastavěnost území; viz Maier 2004). Proti tomu charakter zástavby (7) je způsob zastavění území sídla. Ten je dán spolupůsobením struktury zástavby a architektonického výrazu jednotlivých staveb, stavebních souborů a nezastavěných, zejména parkových, ploch (Vorel, Bukáček, Matějka, Culek, Sklenička 2006; dále viz např. Hnilička 2005, Maier 2004).

Způsobem organizace obyvatelstva (8) či jednotlivých funkcí (9) rozumíme jejich prostorové uspořádání a vzájemné vztahy mezi různými skupinami obyvatel či funkčními územími.

Na základě výše uvedených charakteristik lze sídla dělit do různých typů. Asi nejkomplexnější, ale také nejproblematictější typologií je často přijímané a užívané rozdělení sídel na A) samoty, B) vesnice a C) města. Podle Novákové a kol. (1991a) jsou města a vesnice dokonce základními typy sídel.

Samotou (A) obvykle rozumíme sídlo malé, a to jak z hlediska výměry, tak velikosti zástavby či populační velikosti, která bývá při vymezení tohoto typu zpravidla normativně stanovena (např. do 10 trvale bydlících obyvatel, viz Nováková a kol. 1991, nebo jednotlivý dům podle Statistického lexikonu obcí v zemi České). Soustřeďuje také velmi malý počet funkcí. Samotu někdy chápeme jako sídlo odlehlé a tedy často i špatně dostupné.

Pojmem vesnice (B) obvykle označujeme větší sídlo neměstské povahy, s kompaktní zástavbou a zpravidla s dominantní zemědělskou funkcí. Vesnice také nabývají řady specifických forem, které ovšem úzce souvisí s jejich polohou (nejen) v době založení a původní funkcí.

Podle práce Holub, Lyer (1992) souvisí slovo ves, vesnice z řeckým *oikos*, obydlí. Vesnice bývá někdy ztotožňována se slovním spojením venkovská obec, s dodatkem převážně zemědělská (viz např. Slovník spisovné češtiny). Tato definice je však nesprávná, protože nezohledňuje rozdílný význam slov sídlo a obec. Retrospektivní lexikon obcí (s. 32) k této problematice říká, že ves „původně znamenala obydlí, dům, pak skupinu zemědělských bydlíš a zemědělské pudy k nim patřící. Termín je již předhistorický a (...) byl zachován v názvech místní obydlené jednotky neměstské povahy“. Nováková a kol. (1991, s. 10) uvádí, že vesnice „jsou relativně kompaktním seskupením obytných budov, zpravidla se základní vybaveností a závislostí na hospodářském využívání pudy“.

Při určování sídla jako vesnice je tedy nutné uplatnit téměř všechny výše uvedené charakteristiky sídla, a to včetně způsobu organizace obyvatelstva a funkcí. Postupující urbanizace (nejen jako nárůst počtu obyvatel ve městech, ale také ve smyslu tzv. nepřímé urbanizace, tj. urbanizace životním stylem, kdy i obyvatelstvo neměstských sídel přejímá městské hodnoty a způsob života) a suburbanizace (jako proces relativního nárůstu počtu obyvatel v zázemí velkých měst, zpravidla spojený s novou výstavbou) však možnosti určení jasných definičních znaků vesnice i dalších typů sídel značně omezuje. Problematickou je také otázka rekreačních vesnic bez trvalého obyvatelstva. Jsou to ještě vesnice, nebo se již jedná o zcela nové typy sídel?

Poslední typ sídla, kterým se budeme zabývat, je město (C). Holub, Lyer (1992, s. 289) uvádějí, že město je od „místo (...)“, město se rozlišilo kvantitou ve staročesky město – miesto s různým významem (srovnej německy Stadt – Städte)“. Podle Slovníku spisovné češtiny (s. 177) je město „větší osídlené místo, správní, obchodní, průmyslové aj. středisko určitého území: malé, okresní, hlavní město.“

Podle zákona o obcích (Zákon č. 128/2000 Sb. o obcích) je městem obec, která má alespoň 3 000 obyvatel, pokud tak stanoví předseda Poslanecké sně-

movny po vyjádření vlády. Sloučí-li se dvě nebo více obcí, z nichž alespoň jedna je městem, je obec po sloučení městem. Oddělí-li se část města a vzniknou 2 nebo více obcí, pak obec, které zůstane název dosavadního města nebo část jeho názvu a má alespoň 3 000 obyvatel, je i nadále městem. Přestože existuje rozdíl mezi sídlem a obcí ani tato definice jej nevystihuje.

Proti tomu Nováková a kol. (1991, s. 10) za města považují jádra regionů s více než 10 000 obyvateli nebo jádra regionů s 5 000 obyvateli, a to za předpokladu, že současně mají nejméně 60 druhů občanské vybavenosti, maloobchodní obrát nejméně 10 000 Kčs na obyvatele za rok a ve službách zaměstnáno nejméně 6 % ekonomicky aktivních obyvatel. Autoři tedy kladou důraz na funkční aspekty a populační velikost. Při konkrétním vymezení města nezohledňují fyzické znaky.

Podle Sýkory (2001) jsou základními charakteristikami města relativní velikost, vysoká hustota zalidnění a koncentrace obyvatel, specifická demografická, sociální a profesní skladba obyvatel, koncentrace správních, řídicích a obslužných funkcí přesahujících svým vlivem rámec města, vysoká vnitřní různorodost (ve smyslu funkční diferenciací) a komplexnost (ve smyslu funkční integrity rozmanitých dílčích prvků) a z toho všeho vyplývající specifický městský způsob života, vyznačující se zvláštní kvalitou, koncentrací a intenzitou rozmanitých forem společenských vztahů.

Výše uvedené definice sídla kladou důraz především na jeho antropogenní původ a ztotožňují jej se zastavěným územím s převahou obytné funkce. Pojmíjejí však skutečnost, že v sídle může dominovat i funkce jiná. Pojmem sídlo také někdy neoznačujeme pouze stavby či jejich uskupení ležící mimo tzv. kompaktně zastavěné území, ale uvnitř něj, když mluvíme např. o sídle určité organizace či osoby. Žádná z výše uvedených definic také přímo nevychází ze skutečnosti, že sídlo je nedílnou součástí kulturní krajiny. Přitom právě takové pojetí by mohlo umožnit sjednocení pohledu na jeho definici a význam. V neposlední řadě je též důležité pro pochopení úlohy člověka, sídel a osídlení, jejich významu a pozice v krajině systému jako celku.

V uvedeném pojetí lze pojmu sídlo porozumět v několika rovinách:

- a) sídlo jako krajinná jednotka, součást krajiny
- b) sídlo jako ohnisko působení člověka na krajinu
- c) sídlo jako centrum a místo koncentrace lidských aktivit
- d) sídlo jako součást sídelní sítě a sídelního systému (systému sídel)
- e) sídlo jako symbol, místo soustředění symbolů.

Sídlo je imobilní a fyzicky se projevující krajinnou složkou (a). Je součástí její struktury a podílí se na jejím fungování. Protože se však různá sídla podílejí jako krajinné složky na utváření a fungování krajiny odlišně, jsou spíše krajinnými jednotkami než ploškami. Krajinnou jednotkou rozumíme „část území nebo prostoru, která je z hlediska zkoumané charakteristiky (nebo více charakteristik), v rámci užitého měřítka relativně homogenní (Sklenička 2003, s. 28; srovnej Zonneveld 1989 a Lipský 1998). V určitých případech může totiž sídlo v krajině převládat, být její dominantní a nejspojitější složkou (Daniel, Hopkinson 1983) a mít určující vliv na její fungování, být její matricí (Forman, Godron 1993). V takovém případě zpravidla mluvíme o městské krajině. I v ní však lze, obdobně jako v krajině neměstské, odlišovat jednotlivá sídla, např. určitých osob či organizací, jako krajinné plošky či tesery, resp. specifické enklávy uvnitř okolní krajinné matrice (k těmto pojmům blíže viz např. Forman, Godron 1993). V neposlední řadě též může každé sídlo stejně jako jakákoli jiná krajinná jednotka vzniknout, zaniknout, zvětšit se či zmenšit se.

Sídlo je dále znakem přítomnosti člověka v krajině (b) a je tedy součástí jejího sekundárního a terciárního subsystému. Poskytuje zázemí pro přebývání lidí v daném prostředí a jejich další aktivity. V tomto smyslu je sídlo ohniskem působení člověka na krajinu. Určité sídlo a jeho obyvatelé pak neovlivňují pouze bezprostřední okolí sídla, ale prostřednictvím koridorů a jejich sítí i strukturu a fungování částí krajiny značně vzdálených. Existenci sídla samého a prostřednictvím aktivit jeho obyvatel uvnitř něj nebo v jeho okolí mohou být jak urychleny, tak zablokovány toky látek, energií, organismů a informací či ovlivňován jejich objem jak mezi různými krajinnými složkami, tak uvnitř nich. Míra tohoto vlivu se v čase mění a může být omezena prostorovou vzdáleností mezi ohniskem vlivu a ovlivňovaným místem, časovými možnostmi obyvatel sídel či způsobem jakým tito lidé prostor a čas vnímají a využívají či mohou vnímat a využívat (k tomu např. Lynch 2004; Pred 1984; Thrift 1977a, 1977b). Existence lidí a možnosti jejich dalších aktivit jsou na sídle závislé.

Sídla jsou též areály trvalé či přechodné přítomnosti člověka v krajině, centry osídlení a místy koncentrace lidských aktivit (c). Jsou charakteristická výraznou přeměnou přírodního prostředí na kulturní. Jako každé místo i sídlo „vždy zahrnuje uchopení a přeměnu prostoru a přírody, která je neoddělitelná od reprodukce a transformace společnosti v čase a prostoru. Jako takové, místo není pouze to, co je běžně pozorováno v krajině, (...) prostředí pro aktivitu a sociální interakce. Je to také to, co se v místě nepřetržitě děje, co ve specifickém kontextu přispívá k historii skrze utváření a přizpůsobování hmotného prostředí“ (Pred 1984, s. 279; srovnej Tuan 1975). Aby sídlo mohlo existovat, musí být tedy nějakým způsobem neustále využíváno a reprodukováno. Musí být místem trvalého přeměňování přírodního prostředí na kulturní. Musí se znovu a znovu stávat místem a sídlem, s určitou životní dráhou a minulostí (Hägerstrand 1970 a 1975 cit. v Thrift 1977b, Lowenthal 1975, Pred 1984, Roberts 1996). Jeho existence je závislá na schopnostech a potřebě lidské společnosti přetvářet přírodní prostředí v dané lokalitě v určitém období.

Jednotlivá sídla jsou také základními jednotkami systému sídel (d). Celý tento systém, je stejně jako sídlo, umělým lidským výtvozem. Jeho uspořádání významným způsobem ovlivňuje lidské aktivity v krajině. Stejně jako člověk sídla utváří, je také vždy, ať vědomě či nevědomě, vázán na určitá sídla, je ovlivňován jejich geografickou organizací, strukturou a fungováním (Löw, Michal 2003; Lynch 2004; Norberg-Schulz 1994). Právě organizace sídelního systému a procesy její proměny rozhodují a ukazují na to, jakým způsobem vnímáme a ovlivňujeme okolní prostředí.

V neposlední řadě též sídla ovlivňují své okolí nepřímo jako symboly (e), významem, který je jim přikládán. Přičemž tento význam nemusí být každému zjevný a srozumitelný (Hlinický, Polomová 1998; Lowenthal 1975; Tuan 1975) a jedno a totéž sídlo může mít pro různé jedince více odlišných významů (Lowenthal 1975, Massey 1995), které se mohou navzájem vylučovat. Symboly jsou výsledkem minulého vývoje a stejně jako vše v krajině mohou vzniknout či zaniknout, zvětšit, zmenšit nebo změnit svůj význam. Svou přítomností nás upozorňují na minulé události, o kterých si myslíme, že se staly, a kterým v současnosti přikládáme určitý význam. Tyto připomínky jsou pak důležité právě proto, že minulost ovlivňuje přítomnost a spoluutváří tak prostředí, ve kterém žijeme (Lowenthal 1975). Její znalost pak usnadňuje orientaci a zacházení se současnými krajinami (Marcucci 2000). Mimo jiné, právě proto se snažíme zabránit náhlým změnám v prostředí, ochraňujeme ráz určitých míst

či krajin, nebo se snažíme najít reliktů jinými již dávno zapomenutých míst, a tedy i příběhů a aktivit (viz Pred 1984).

Sídlo není pouze určitou prostorově oddělenou fyzickou strukturou či uskupením lidí a jejich aktivit. Je krajinnou jednotkou, místem, procesem neustálé přeměny krajiny v dané lokalitě.

4. Obec jako společenská jednotka

Druhým pojmem, o kterém se zmíníme je obec. Obec zpravidla vnímáme jako společenskou a správní územní jednotku. Přičemž tato dvě pojetí spolu mohou úzce souviset nebo se prolínat.

Podle práce Holub, Lyer (1992, s. 314) je obec „vlastně sejití, pospolitost, společné (veřejné) užívání majetku, z toho pak vůbec, tedy vespolek, všeobecně“. Podle Slovníku spisovné češtiny lze význam slova obec chápat dvojím způsobem. Buď jako osídlené místo – základní územní správní jednotku státu, nebo jako skupinu lidí se společnými zájmy (např. čtenářská obec, akademická obec). Hamerská (1983) vnímá obec jako základní územní jednotku, která zahrnuje jedno nebo více sídel a zároveň jedno nebo více katastrálních území nebo jejich částí, přičemž „pro území náležející k obci je ze všech používaných termínů nejprůhodnějším *územní obvod obce*“ (s. 340 tamtéž), tedy území zpravidla vymezené stanovenou obecní hranicí.

Výše uvedená tvrzení dokládá i ustanovení Zákona o obcích (obecní zřízení) č. 128/2000 Sb. v platném znění, který za obec považuje základní územní samosprávné společenství občanů, resp. územní celek vymezený hranicí území obce, pečující o všestranný rozvoj svého území a o potřeby svých občanů. Klade tedy především důraz na společensko-právní aspekty pojmu obec a zdůrazňuje, že obec je společenstvím lidí, abstraktní společenskou jednotkou. Z tohoto pohledu je nepřesné označovat pojmem obec konkrétní sídlo v krajině. Pojem obec označuje určité společensky vymezené, vymezené či sebevymezuující se společenství lidí. Obec narozdíl od sídla není v krajině se fyzicky projevujícím objektem.

5. Část obce, místní část osady a základní sídelní jednotka

Obec jako územněsprávní jednotka se dále může dělit na části obce, v minulosti osady. Podle Hamerské (1983, s. 340) je část obce „úředně stanovená součást obce, určená názvem a související s označováním objektů číslu popisnými (případně evidenčními), a tím i se systémem adres“ (k tomu srovnej Kreml, Coufalová, Jandová, Macounová 2004). Část obce představuje buď samostatné sídlo či jeho část nebo soubor sídel a za určitých podmínek může tedy být část obce ekvivalentem sídla.

Podle Statistického lexikonu obcí z roku 1934 je nejmenší místopisnou jednotkou tzv. místní část osady, skupina domů nebo jednotlivý dům, ležící odděleně od vlastní osady a mající zvláštní místopisný název nebo zvláštní určení (např. železniční stanice, továrna apod.). U některých měst se mezi místními částmi uvádějí ještě tzv. části města, jež sice s vlastním městem stavebně splývají, avšak mají samostatné číslování domů.

Hamerská (1983) uvádí, že základní sídelní jednotka (ZSJ) je jednotkou vymezenou podle určitých hledisek a pravidel, určenou ke zjišťování a vyhodnocování sociálně ekonomických a územně technických informací. ZSJ dále čle-

ní na 1. urbanistické obvody a 2. sídelní lokality. Urbanistické obvody (1) jsou ZSJ na území vybraných měst, vyznačující se určitým funkčním využitím, případně dalším jednotčivým znakem. Ostatní ZSJ, tedy ZSJ mimo území vybraných měst, jsou sídelními lokalitami (2). Zahrnují alespoň 10 trvale obydlených bytů nebo 30 trvale bydlících obyvatel a tvoří je ucelené nebo samostatné seskupení bytových objektů včetně území upraveného pro potřeby sídla a případných výrobních, technických a občanských zařízení. Za sídelní lokalitu se dále považují jak územně oddělená významná výrobní a jiná zařízení, tak ucelené soubory rozptýleného osídlení v horských oblastech a sídla využívaná pro rekreační účely.

ZSJ určené podle výše uvedených kritérií jsou „skladebné do (...) obcí resp. do jejich územních obvodů. Částem obcí odpovídá buď jedna nebo více základních sídelních jednotek nebo jejich díly“ (Hamerská 1983, s. 341). ZSJ obecně jsou pak buď ucelená sídla (od určité velikosti), nebo jejich části, nebo jejich vnitřně homogenní a funkčně diferencované části (v městském osídlení). Sídla neodpovídající svou velikostí stanoveným kritériím nevytváří samostatné ZSJ a jsou beze zbytku přiřazena k vymezeným ZSJ. Pojem ZSJ tedy může vyjadřovat jak jedno sídlo, tak více sídel či jeho část.

Místní část osady nebo ZSJ lze použít pouze jako zástupné jednotky charakterizující sídla na určité měřítkové úrovni. Přičemž právě místní část osady vystihuje obsah pojmu sídlo přesněji.

6. Závěr

Pojmem osídlení obecně označujeme především přítomnost člověka v krajině, který ji svou činností intenzivně ovlivňuje. V tomto pojetí v sobě osídlení zahrnuje jak pojem sídlo, tak pojem obec. Ale zatímco obec je abstraktní společenskou jednotkou, sídlo je především konkrétní krajinnou jednotkou s danou fyziognomií, která však má pro danou společnost specifický význam. S ohledem na tyto rozdíly je tedy vhodnější v případě obcí hovořit o dichotomii městská a venkovská obec spíše než město a venkov. Mluvíme-li pak zejména o městech, vesnicích či samotách, mluvíme o sídlech určité měřítkové úrovně sledování, respektive jejich typech.

Charakter a počet obcí je výrazem prostorové organizace lidské společnosti, zatímco organizace sídel v rámci sídelního systému (systému sídel) je odrazem způsobu využívání krajiny člověkem. Při analýze sídelního systému není vždy nutné pracovat přímo s konkrétním vymezením sídel, ale s ohledem na dostupnost dat lze pro sledování vybraných sídel využít zástupné územní a statistické jednotky, jimiž jsou místní část osady, základní sídelní jednotka, případně osada či část obce. Vždy je však nutné jasně definovat jaká sídla a na jaké měřítkové úrovni sledujeme.

Literatura:

- BAŠOVSKÝ, O., MLÁDEK, J. (1989): Geografie obyvatelstva a sídel. Učební texty, Univerzita Komenského, Bratislava, 223 s.
- COSGROVE, D. (1985): Prospect, perspective and the evolution of the landscape idea. Transactions of the Institute of British Geographers, New Series, 10, s. 45–62.
- DANIEL, P., HOPKINSON, W. (1983): The Geography of Settlement. Oliver & Boyd, Edinburgh, 286 s.
- FORMAN, R. T. T., GODRON, M. (1993): Krajinná ekologie. Academia, Praha, 583 s.

- HAMERSKÁ, H. (1983): Územní struktury, jejich vazby a základní pojmy. *Demografie*, 25, č. 4, s. 335–343.
- HAMPL, M. (1998): Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu. UK v Praze, PpF, Praha, 110 s.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNL, K. (1987): Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR. *Univerzita Karlova, Praha*, 255 s.
- HÄGERSTRAND, T. (1970): What about people in regional science? *Papers of the Regional Science Association*, 24, s. 7–21.
- HÄGERSTRAND, T. (1975): Space, time and human conditions. In: Karlquist, A., Lundquist, L., Snickars, F. (eds.): *Dynamic allocation of urban space*. Saxon House, Farnborough and D. C. Heath, Lexington, s. 3–12.
- HÄGERSTRAND, T. (1995): Landscape as overlapping neighbourhoods. In: Benko, G. B., Strohmayr, U. (eds.): *Geography, History and Social Sciences*. Kluwer, Dordrecht – Boston – London, s. 83–96.
- HLINICKÝ, J., POLOMOVÁ, B. (1998): Sakrálné objekty v životnom prostredí. *Životné prostredie*, 32, č. 2, s. 88–93.
- HNILÍČKA, P. (2005): Sídlní kaše. Otázky k suburbánní výstavbě rodinných domů. *ERA*, Brno, 131 s.
- HOLUB, J., LYER, S. (1992): Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím. SPN, Praha, 483 s.
- HURBÁNEK, P. (2005a): Vybrané priestorové atribúty systému osídlenia, ich charakteristiky a miery. In: H. Svatoňová (ed.): *Geografie XVI, Geographical Aspects of Central European Space, Proceedings*. Masarykova univerzita, Brno, s. 222–229.
- HURBÁNEK, P. (2005b): Vývoj a nové prístupy v interpretáciách vidieka: priestorový aspekt, periférnosť a koncentrovanosť systému osídlenia. In: Spišiak, P. a kol.: *Agrorurálne štruktúry Slovenska po roku 1989*. Univerzita Komenského, Bratislava (v tisku).
- KRATOCHVÍL, P. (1998): Město jako kulturní fenomén. In: Halík, P., Kratochvíl, P., Nový, O.: *Architektura a město*. Academia, Praha, s. 71–106.
- KREML, J., COUFALOVÁ, J., JANDOVÁ, J., MACOUNOVÁ, V. (2004): Prvky územní identifikace na území Prahy a jejich vztahy (stav 2003). *Ústav dopravního inženýrství*, Praha, 4 s.
- LIPSKÝ, Z. (1998): Krajinná ekologie pro studenty geografických oborů. *Karolinum*, Praha, 129 s.
- LOWENTHAL, D. (1975): Past Time, Present Place: Landscape and Memory. *Geographical Review*, 65, č. 1, s. 1–36.
- LÖW, J., MICHAL, I. (2003): Krajinný ráz. *Lesnická práce*, Kostelec nad Černými lesy, 552 s.
- LYNCH, K. (2004): *Obráz města. The Image of the City*. Bova Polygon, Praha, 202 s.
- MAIER, K. (2004): Územní plánování. ČVUT, Praha, 85 s.
- MARCUCCI, D. J. (2000): Landscape history as a planning tool. *Landscape and Urban Planning*, 49, s. 67–81.
- MASSEY, D. (1995): The conceptualization of space. In: Massey, D., Jess, P. (eds.): *A place in the world?* Oxford University Press, Oxford, s. 45–85.
- NORBERG-SCHULZ, CH. (1994): *Genius loci. K fenomenologii architektury*. Odeon, Praha, 218 s.
- NOVÁKOVÁ, B. a kol. (1991): *Zeměpisný lexikon ČR. Obce a sídla (A–M)*. Academia, Praha, 604 s.
- OLWIG, K. R. (1996): Recovering the Substantive Nature of Landscape. *Annals of the Association of American Geographers*, 86, č. 4, s. 630–653.
- POHL, J. (1935): Typy vesnických sídel v Čechách. Zvláštní otisk z *Národopisného věstníku československého*, XXVII, Praha, 53 s.
- PRED, A. (1984): Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of Becoming Places. *Annals of the Association of American Geographers*, 74, č. 2, s. 279–297.
- Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970, I. díl, svazek 1. FSÚ, Praha 1978, 678 s.
- ROBERTS, B. K. (1996): *Landscapes of Settlement. Prehistory to Present*. Routledge, London, 181 s.
- SKLENÍČKA, P. (2003): *Základy krajinného plánování. Naděžda Skleničková*, Brno, 321 s.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Academia, Praha 1994, 647 s.
- Statistický lexikon obcí v zemi České, úřední seznam míst podle zákona ze dne 14. dubna

- 1920, č. 266 sb. zák. a nař. Vydán ministerstvem vnitra a Státním úřadem statistickým na základě výsledků sčítání lidu z 1. prosince 1930. Orbis, Praha 1934, 613 s.
- STIBRAL, K. (2005): Proč je příroda krásná? Estetické vnímání přírody v novověku. Dokořán, Praha, 202 s.
- SYKORA, L. (2001): Geografie města – texty k přednáškám. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha (www.natur.cuni.cz/~sykora/kurzy/gm_text.htm – poslední přístup 5.12.2005).
- THRIFT, N. (1977a): Time and theory in human geography. Part I. Progress in Human Geography, 1, s. 65–101.
- THRIFT, N. (1977b): Time and theory in human geography. Part II. Progress in Human Geography, 1, s. 413–457.
- TRESS, B., TRESS, G. (2001): Capitalising on multiplicity: a transdisciplinary systems approach to landscape research. Landscape and Urban Planning, 57, s. 143–157.
- TUAN, Y.-F. (1974): Topophilia: a study of environmental perception, attitudes and values. Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- TUAN, Y.-F. (1975): Place: An Experiential Perspective. Geographical Review, 65, č. 2, s. 151–165.
- TUAN, Y. F. (1977): Space, time, place: a humanistic frame. In: Carlstein, T., Parkes, D. N., Thrift, N. J. (eds.): Timing space and spacing time in socio-economic systems. Edward Arnold, London.
- VOREL, I., BUKÁČEK, R., MATĚJKA, P., CULEK, M., SKLENIČKA, P. (2006): Metodický postup posouzení vlivu navrhované stavby, činnosti nebo změny využití území na krajinný ráz. Naděžda Skleničková, Praha, 23 s.
- Zákon č. 17/1992 Sb. ze dne 5. prosince 1991 o životním prostředí v platném znění.
- Zákon č. 114/1992 Sb. ze dne 19. února 1992 o ochraně přírody a krajiny v platném znění.
- Zákon č. 128/2000 Sb. ze dne 12. dubna 2000 o obcích (obecní zřízení) v platném znění.
- ZONNEVELD, I. S. (1989): The land unit – A fundamental concept in landscape ecology and its applications. Landscape Ecology, 3, č. 2, s. 67–86.

S u m m a r y

SETTLEMENT AND MUNICIPALITY: FUNDAMENTAL TERMS IN GEOGRAPHY OF SETTLEMENTS AND THEIR RELATIONSHIP

The aim of this article is to analyse the relationship of fundamental terms of geography of settlements: “settlement” and “municipality”. Both in methodological and ontological sense, it is important to distinguish their meaning exactly and clearly. It is necessary to determine, what for example in landscape, settlements or regional identity research is observed when those terms are used. Municipality and settlement are often identified or interchanged terms. The relationship of terms “landscape”, “settlements”, “municipality” and “settlement” is analyses with using selected sources.

In this article the term “settlements” means the presence of certain living organism in the given environment and of its special relationship to particular parts of this environment. Accordingly, settlements can be perceived as human presence in landscape, its intensive impact on the inhabited environment.

Landscape intensively influenced by human’s activity is called cultural landscape. Humans change not only its physical structure, but are also spiritually tied to it. Cultural landscape is not only perceived scenery, it is a complex ecosystem. It is a system, which is organized in some way, has its physiognomy, horizontal and vertical structure, its parts are interrelated in a certain way and it changes through time. Settlements means not only more or less stable presence of particular settlements, but the term embraces all sorts of management and perceiving of landscape by humans. They do not have the same shape and intensity in all parts of landscape. As the settlements are uneven, so is uneven the human influence in a certain landscape.

One of fundamental terms of geography of settlements is “settlement”. Simply we can consider it as a two-dimensional projection of a built up area, in which at least one object of residential housing is present. Other authors argue that settlement is any inhabited or spatially separate grouping of residential or non-residential objects.

Using certain characteristics, settlements can be divided into different types, for example hamlet, village, town or city. The mentioned characteristics can be divided into two groups: A) external, which are 1. location, 2. extent of area, 3. shape, 4. function and 5.

importance and B) internal, these are 6. extent of built-up area, 7. physiognomy, 8. organization of inhabitants and 9. organization of functions within the built-up area.

The above-mentioned definitions of settlement stress its anthropogenous origin and identify it with built-up area in which housing is the prevailing function. In fact, any other function can prevail, productive or recreational for example. Also these definitions do not consider settlement as an inseparable part of cultural landscape. However, this concept could be useful for defining the meaning of the term.

Using this concept we can understand the term „settlement“ in several ways: a) settlement as a landscape unit, part of a certain landscape; b) settlement as a core of human impact on the landscape; c) settlement as a part of settlements, centre and place of concentration of human activities; d) settlement as a part of settlement network, system of settlements; e) settlement as a symbol, concentration of symbols.

The settlement is not only a certain spatially separate physical structure or grouping of inhabitants and their activities. It is a landscape unit, a place, a process of continuing transformation of landscape in certain locality.

There is another term analysed in the article, municipality. By this term we usually understand societal or administration unit. Both these meanings can be related or intersect. Municipality means certain definable, defined or self-defining community or group of people. A municipality is not a physically present object in landscape, as a settlement is.

By using the term “settlements” we usually mean presence of humans in a landscape. In this sense, it embraces both settlement and municipality. Municipality is an abstract societal unit, whereas settlement is above all a landscape unit with certain physiognomy, which has its specific importance and meaning for society.

Settlement organization within the system of settlements is the image and product of human activity in a certain landscape, whereas the character and number of municipalities is the image and product of spatial organization of a society. In the analysis of the settlements system there can be substituted exact delimitation of settlement by corresponding area or statistical unit. When dealing with these objects, we have to clearly define what we mean by this term according to the scale of observation.

*(Pracoviště autora: autor je postgraduálním studentem katedry sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2;
e-mail: kucera12@natur.cuni.cz.)*

Do redakce došlo 15. 12. 2005